

Petronel ZAHARIUC, *Câteva testamente moldovenești din secolele XVII-XVIII / Quelques testaments de la Moldavie du XVIIe-XVIIIe siècle / A few testaments from the 16th and 17th century Moldavia*, p. 9-69

Ca membru în echipa proiectului: *Testamentele din Țara Românească și Moldova (sec. XVII - prima jumătate a sec. XIX): implicații sociale, patrimoniale și religioase* (director dr. Gheorghe Lazăr), am reluat o idee mai veche, aceea de a publica un număr de testamente moldovenești inedite din secolele XVII-XVIII. Astfel că, în acest studiu, editez un prim grupaj de 17 testamente dintre care: 11 sunt inedite (așa cred, cel puțin!), patru sunt la o a doua ediție (sper, mai bună!) și două au fost publicate sub formă de rezumat. Am însoțit documentele de o introducere, unde am făcut succinte comentarii privitoare la semnatari, la unele probleme sociale, patrimoniale sau morale și la unele evenimente mai importante din viața testatorilor sau a familiilor lor.

*

As member of the research team *Wallachian and Moldavian Testaments (from the 17th century to the first half of the 19th): social, patrimonial and religious implications* I revived an older project of mine, of editing some Moldavian testaments from the 17th and the 18th centuries. The present study comprises a first group of such documents, including 17 testaments. Of these, 11 are edited for the first time (at least to my best knowledge!), 4 are published for the second time (hopefully, in an improved version!), while 2 of them had been previously known only through some summaries. Each document is accompanied by an analytical and historical introduction, consisting of brief comments on the witness list and on the social, patrimonial and moral issues involving the testators and their families.

Mariana LAZĂR, *Dispozițiile testamentare ale marelui medelnicer Pantazi Primichieriu și disputa în jurul stăpânirii averii sale / Dispositions testamentaires du grand medelnicer Pantazi Primichieriu et le conflit autour de son patrimoine / The testamentary dispositions of the great cup-bearer Pantazi Primichieriu and the dispute over his inheritance*, p. 71-88

Într-o istorie a familiei în epocile mai vechi și mai noi, a normelor juridice și practicilor ce reglementau raporturile dintre membrii ei, un capitol important este reprezentat de problematica succesorală. Orânduie prin prevederile testamentare, modalitatea de transmitere a patrimoniului moștenitorilor exprima, în primul rând, un act de voință proprie a testatorului. Din această perspectivă, stipulațiile cuprinse în diate permit surprinderea și a anumitor aspecte privind relațiile dintre membrii unei familii. Dispozițiile testamentare, cu precădere cele referitoare la succesiunea averii, au determinat uneori controverse între moștenitori, ajungând să fie contestate de rudele care se socoteau nedreptățite și care apelau, o dată sau de mai multe ori, la judecata domnului. Mai complicate erau situațiile în care acestea considerau defavorabile hotărârile judecăților domnești și se adresau unui for superior în materie succesorală, cum era patriarhul Constantinopolului. A fost cazul disputei pentru moștenirea averii marelui medelnicer Pantazi Primichieriu, între ultima sa soție, Safta Cantacuzino (nepoata stolnicului Constantin Cantacuzino), pe care la moartea lui o lăsase unică moștenitoare peste averea dobândită în Țara Românească, și un văr al său din Grecia, Panaioti Popa, care i-a contestat diata.

Începând cu anul 1740, prin epitrop, apoi venind și în țară, Panaioti s-a adresat în două rânduri domnului Constantin Mavrocordat, apoi și următorului domn, Mihai Racoviță. Nemulțumit de hotărârile domnești, care îi dădeau câștig de cauză Saftei, Panaioti a solicitat și judecata patriarhului Constantinopolului, Paisie, apoi a următorului patriarh, Neofit.

Revenit pe tron în 1744, patriarhul Paisie și soborul Marii Biserici au declarat valid testamentul și i-au recunoscut Saftei dreptul de moștenire, drept întărit și de domnul țării. În ceea ce privește implicarea patriarhilor Constantinopolului, aceasta poate fi analizată dintr-o dublă ipostază, de autoritate supremă în problemele familiei, cu aplicabilitate specială în dreptul succesoral, dar și ca reprezentant al creștinilor din Imperiul Otoman, cu drept de judecată a disputelor dintre ei.

*

The judicial norms and practices that regulated inheritance constitute an important chapter in the history of the family throughout different historical periods. The inheritance dispositions, settled by the testament, reflected first and foremost the testator's free will of distributing his wealth. As a result, the testamentary dispositions frequently reveal the nature of the relations within a certain family. It is not uncommon for some testamentary dispositions, especially for those regarding the wealth, to cause disputes and controversies. Sometimes, the discontented relatives took the inheritance dispute to justice. Unsurprisingly, it also happened in 18th century Wallachia, when such controversies were sometimes brought to the lord's judgement. If the plaintiffs were disappointed by the lord's sentence, the case might complicate even more, as they could seek justice to a higher court for inheritance disputes, such as the Constantinople patriarchal one.

Such was the case of the great cup-bearer Pantazi Primichieriu's inheritance, which was fiercely disputed between his last wife, Safta Cantacuzino, Constantin Cantacuzino's niece, and a cousin of his, who lived in Greece. According to Pantazi's testament, Safta was the sole heir of his Wallachian wealth, but his cousin, Panaioti Popa, contested the will. Starting with 1740, first by an intermediary, but then in person, Panaioti appealed to the Wallachian ruler Constantin Mavrocordat and to his successor Mihai Racoviță. Discontented with the sentences pronounced by the two lords, which favoured Safta, Panaioti addressed his appeal to the Constantinople patriarch, to Paisie and to his successor Neofit. In 1744 Paisie and the patriarchal court upheld once again the testament, confirming the previous sentences that declared Safta Pantazi's sole legal heir. This case-study reveals the involvement of the Constantinople patriarchs in a Wallachian judicial dispute, as their court was the highest authority for any family judicial dispute. In addition, as representatives of all Christians within the Ottoman Empire, the patriarchs were also called to judge any dispute among them.

Gheorghe LAZĂR, *O jupâneasă din Oltenia veacului al XVIII-lea și dispozițiile ei testamentare / Une dame de la noblesse de l'Olténie du XVIIIe siècle et ses dispositions testamentaires / The testamentary dispositions of a noblewoman from Oltenia in the eighteenth century*, p. 89-116

Reconstituirea activității și a destinului unor „chipuri feminine” prezente în sursele documentare ale Țării Românești constituie încă o direcție de cercetare de pionierat în istoriografia românească, deși în ultima perioadă au fost publicate mai multe asemenea studii de caz. În prezentul studiu autorul și-a propus să reconstituie – atât cât sursele i-au permis – aspecte din biografia uneia dintre acele jupânease din zona Olteniei: *Catrina Goran*, fosta soție a clucerului Radu Goran, a cărei activitate și viață s-au derulat de-a lungul secolului al XVIII-lea. Dincolo de detaliile oferite de o serie de documente, cu valoare patrimonială, descoperite în fondurile arhivistice din țară, de un real folos pentru acest studiu au fost informațiile consemnate în cele două testamente inedite ale amintitei jupânease. Întocmite la o distanță de aproximativ un deceniu unul de altul – primul în iulie 1767, iar cel de-al doilea în octombrie 1779 – cele două acte de ultimă voință oferă detalii interesante nu numai asupra vieții și

familiei testatoarei, dar și asupra dispozițiilor ei testamentare și a modului în care aceasta a dispus împărțirea averii între diverse așezăminte monahale – Mitropolia, Episcopia de Râmnic și mănăstirea Dintrunlemn – și rudele ei de sânge. În anexă sunt publicate integral o serie de documente, printre care și cele două testamente deja amintite.

*

Investigating the lives and destinies of the women mentioned by Wallachian late medieval and early modern sources is a rather new field of inquiry in the Romanian historical scholarship, although several case-studies have been published throughout the last years. The present article aims to outline, as far as the sources disclosed it, the biography of a noblewoman from the Oltenia region. She lived in the 18th century and her name was Catrina Goran, a former wife of Lord Chamberlain Radu Goran. The article is based on several documents found in different Romanian archives and, particularly, on two, still unpublished, testaments dictated by the above-mentioned noblewoman. The first testament dates from July 1767, while the second is from October 1779. Both documents reveal numerous details not only with regard to Catrina's life and family, but also to her last dispositions. Catrina wanted her wealth shared between several ecclesiastical foundations – the Wallachian Metropolitan See, the Râmnic bishopric and the Dintrunlemn monastery – and her birth relatives. The appendix of the article includes an edition of both testaments, along with a few other documents.

Ștefan S. GOROVEI, *Orașe, orășeni, viață orășenească. Reflecții fragmentare / Villes, citadins, vie urbaine. Réflexions fragmentaires / Towns, Townspeople and Townlife. Fragmentary Reflections*, p. 117-157

Studiul reunește trei comunicări susținute la întâlniri științifice organizate la Iași între anii 2015 și 2020. Ele reflectă interesul pe termen lung al autorului pentru tot ceea ce ține de istoria orașelor din Moldovei în perioada medievală. Acest interes s-a concentrat întotdeauna, înainte de toate, asupra surselor (diplomatice, narative, epigrafice, sigilografice etc.) istoriei urbane, puse în discuție pentru a cunoaște într-o mai bună măsură, de exemplu, primele mențiuni ale orașelor, existența sigiliilor și a emblemelor (sau stemelor) acestora, instituțiile și comunitățile (organizate pe meserii sau pe grupuri etnice), existența unui patriciat urban și componența sa etc.

Prima parte a studiului este dedicată rezultatelor unei cercetări îndelungate și perseverente privind istoria unui monument istoric important al orașului Botoșani, anume biserica ctitorită în anul 1496 de domnul Ștefan cel Mare, cu hramul Sf. Nicolae (astăzi mănăstirea Popăuți). Această reconstituire amplă se datorează arhimandritului Luca Damian, fost egumen al mănăstirii Popăuți, în prezent egumen al mănăstirii Bistrița, a cărui pasiune pentru cercetarea istorică este binecunoscută și foarte apreciată. Părintele Luca și-a propus identificarea primelor mențiuni documentare, atât pentru orașul Botoșani, cât și pentru curtea domnească a cărei biserică Sf. Nicolae jucase rolul de „paraclis domnesc”. În ceea ce privește orașul Botoșani, propune înlocuirea anului 1439 (cea mai veche mențiune a orașului cunoscută până acum) cu 1388, când patriarhul (*catholicos*) armean al Sisului, Teodor I, a stabilit jurisdicția arhiepiscopiei de Lwów (Lviv). Printre orașele care adăposteau comunități armene supuse acestui sediu arhiepiscopal, documentul amintește *Btiny*, pe care specialiștii l-au identificat în trecut cu orașul Vidin și mai recent cu Botoșanii. Autorul studiului își exprimă îndoielile cu privire la noua identificare propusă și îndeamnă la cercetări și analize mult mai aprofundate. În ceea ce privește curtea domnească, a cărei primă mențiune documentară cunoscută era din 1615, părintele Luca o plasează în 1608 (în urma analizei

temeinice a unui document incorect datat) și propune chiar anul 1601, sugerat de o cronică ceva mai târzie. Dar, pentru a împinge cu încă un deceniu în urmă începuturile curții, părintele Luca reia controversa referitoare la lespedea funerară descoperită în 2001 în biserica Sf. Nicolae, care ar fi aparținut unui vornic de Botoșani decedat în 1492. Or această datare rămâne – potrivit opiniei autorului – cu totul improbabilă (vezi argumentele aduse chiar în paginile acestei reviste, în volumul XXXII, 2014, p. 249–263).

A doua parte a studiului se referă la o inscripție descoperită în 1803 în Biserica Armenească a Maicii Domnului din Iași, care, potrivit acestei inscripții, ar fi fost întemeiată în anul 1395. Cu toate acestea, autenticitatea acestei mărturii epigrafice – care ar putea oferi prima mențiune sigură a orașului – a fost contestată, suspectându-se o falsificare târzie. Autorul propune o analiză mai atentă a argumentelor care ar putea înclina balanța în favoarea unui verdict pozitiv, care să reabiliteze conținutul istoric al acestei inscripții. Existența armenilor în Țara Moldovei este atestată cu certitudine încă din anii '80 ai secolului al XIV-lea, în timp ce existența orașului Iași este dovedită de lista orașelor rusești, datată în jurul anilor 1380-1390. O falsificare epigrafică ar fi fost cu atât mai inutilă, cu cât biserica însăși exista deja de la mijlocul secolului al XV-lea.

A treia și ultima parte a studiului este dedicată analizei unui izvor excepțional privind istoria Sucevei (vechea capitală a țării), care însă a rămas aproape nefolosită pentru prosopografie: registrul cojocarilor și blănarilor, reuniți într-o ghildă sau breaslă încă din secolul al XVI-lea. Analiza documentului, datat în 1673, pare să dovedească că a fost rezultatul unei compilații pentru care s-au folosit vechiul registru cadastral al Sucevei – reînnoit pe vremea lui Vasile Lupu (1634-1653), dar pierdut între timp –, mai multe pomelnice și unele hrisoave domnești. Acest catastif, deși incomplet (mai multe pagini au fost smulse sau deteriorate), amintește numele mai multor suceveni (meșteri, negustori, dregători urbane), rânduite după străzile pe care le-au locuit. O comparație minuțioasă cu alte surse scrise (acte de vânzare, mărturii, însemnări pe manuscrise și cărți, inscripții funerare etc.) ar putea oferi o imagine mai detaliată a acestei comunități urbane, cu vecinătățile, rețelele, alianțele matrimoniale și solidaritățile ei, adică cu tot ce a constituit viața acestui oraș.

*

Le texte publié ci-dessus réunit trois communications données à des réunions scientifiques organisées à Iași (Jassy) entre 2015 et 2020. Elles reflètent l'intérêt de longue haleine de leur auteur pour tout ce qui touche à l'histoire des villes de la principauté de Moldavie au Moyen Âge. Cet intérêt a toujours porté, en premier lieu, sur les sources (diplomatiques, narratives, épigraphiques, sigillographiques etc.) de l'histoire urbaine, interrogées pour connaître d'une manière plus précise, par exemple, les premières mentions des villes, l'existence des sceaux et leurs emblèmes (ou armoiries), les institutions et les communautés (organisées par métiers ou par ethnies), l'existence d'un patriciat urbain et sa composition etc.

Le premier volet est consacré aux résultats d'une longue et persévérante recherche concernant l'histoire d'un très important monument historique de la ville de Botoșani, à savoir l'église édifiée en 1496 par le prince Étienne le Grand sous le vocable du St.-Nicolas (aujourd'hui le monastère de Popăuți). Cette ample reconstitution est due à l'Archimandrite Luca Damian, ancien supérieur du monastère de Popăuți, actuellement supérieur du monastère de Bistrița, dont la passion pour la recherche historique est très connue et très apprécié. Le R. P. Luca s'est proposé de faire remonter les dates des premières mentions documentaires tant pour la ville de Botoșani, que pour la cour princière dont l'église St.-Nicolas avait joué le rôle de „chapelle palatine”. Dans le premier cas, on propose de remplacer l'année 1439 (la plus ancienne mention de la ville connue aujourd'hui) par 1388,

lorsque le patriarche arménien (*catholicos*) de Sis, Théodore Ier, a établi la juridiction de l'archevêché de Lwów (Lviv); parmi les villes qui abritaient des colonies arméniennes, assujetties à ce siège, le document mentionne **Btiny**, que les spécialistes ont identifié auparavant avec la ville de Vidin (en Bulgarie) et plus récemment avec la ville de Botoșani. L'auteur exprime ses doutes envers cette nouvelle identification et propose des recherches et des réflexions plus approfondies. Quant à la cour princière, dont la première mention documentaire connue jusqu'ici date de 1615, le R. P. Luca la fait remonter à 1608 (suite à la solide analyse d'un document mal daté) et propose même l'année 1601, suggérée par une chronique plus tardive. Mais pour remonter encore plus d'un siècle, il reprend la controverse concernant la dalle funéraire découverte en 2001 dans l'église St.-Nicolas et ayant appartenu à un *vornic* de Botoșani qui aurait décédé en 1492, interprétation chronologique qui – selon l'opinion de l'auteur – reste tout à fait improbable (v. ses arguments dans cette même revue, tome XXXII, 2014, p. 249–263).

Le second volet concerne une inscription découverte en 1803 dans l'église arménienne Notre Dame de Jassy (Iași), qui, selon cette inscription, aurait été fondée en 1395. Or, l'authenticité de ce document en pierre – qui pourrait offrir la première mention certaine de la ville – a été contestée, en soupçonnant une forgerie plus tardive. L'auteur propose de réfléchir plus attentivement aux circonstances qui peuvent peser sur un jugement positif, pour réhabiliter le message historique de cette épigraphe. L'existence des Arméniens dans la principauté de Moldavie est attestée avec certitude au cours des années '80 du XIVe siècle, tandis que l'existence de la ville de Jassy est attestée par une liste russe des villes, datée aux alentours des années 1380–1390. Une forgerie dans le domaine épigraphique aurait été inutile, vu que l'église elle-même existait déjà au milieu du XVe siècle.

Le troisième et dernier volet est consacré à l'analyse d'une source exceptionnelle pour l'histoire de la ville de Suceava (ancienne capitale de la principauté), mais presque inutilisée du point de vue prosopographique : le catalogue (ou registre) des fourreurs et des pelletiers, réunis dans une confrérie ou guilde depuis le XVIe siècle. L'examen du document, daté en 1673, semble prouver qu'il soit le résultat d'une compilation ayant utilisé l'ancien registre cadastral de Suceava – renouvelé au temps du prince Vasile Lupu (1634-1653), mais perdu depuis –, plusieurs obituaires et certaines chartes princières. Ce registre (*catastif*), quoiqu'incomplet (plusieurs pages ont été arrachées ou abîmées), offre les noms de plusieurs habitants de Suceava (artisans, marchands, fonctionnaires urbains), ordonnés selon les rues qu'ils habitaient. Une confrontation minutieuse avec les autres sources écrites (actes de vente, témoignages, notes sur les manuscrits et les livres, inscriptions funéraires etc.) pourrait donner une image plus serrée de cette communauté urbaine, avec ses voisinages, ses réseaux, ses alliances matrimoniales, ses solidarités, c'est-à-dire avec tout ce qui formait la vie de cette ville.

Alexandru ȘTEFAN, *Contribuții documentare și sigilare la istoria medievală a orașului Alba Iulia / Contributions documentaires et sigillographiques sur l'histoire médiévale de la ville d'Alba Iulia / Diplomatic and sigillographic contributions to the medieval history of Alba Iulia*, p. 159-178

Această lucrare își propune să valorifice două documente originale ale magistratului din Alba Iulia, orașul de reședință a episcopiei catolice a Transilvaniei, ambele redactate la finele secolului al XV-lea., fiind singurele izvoare diplomatice medievale ale acestui emitent instituțional identificate până în prezent. Deși parțial cunoscute în dezbaterile istoriografice anterioare, celor două documente, actualmente păstrate în Arhivele Naționale ale Ungariei din Budapesta, nu li s-a acordat suficientă atenție din partea istoricilor, mai ales din punctul

de vedere al informațiilor referitoare la specificul medieval al orașului Alba Iulia. Astfel, dincolo de unele aspecte ce privesc practicile diplomatice ale cancelariei urbane, cele două izvoare investigate reușesc să surprindă o serie de particularități ale modului de administrare și guvernare ale orașului, câteva instantanee de viață cotidiană, articulate de conflictele iscate între orașeni, precum și unele mărturii ale structurării societății urbane, îndeosebi cu privire la originea locuitorilor și profilul socio-profesional al acestora. Lucrarea se încheie cu o anexă în care sunt editate pentru prima dată textele latinești ale celor două izvoare diplomatice, fiind însoțite de traducerea lor în limba română și de reprezentarea sigiliului medieval al orașului Alba Iulia, de asemenea descris și analizat pe parcursul acestui studiu.

*

This paper aims to highlight two original documents of the urban magistrate of Alba Iulia, the see of the Catholic bishopric of Transylvania, both written towards the end of the 15th century and the only medieval diplomatic sources of this institutional issuer that have been discovered so far. Although partially known to previous historiographical debates, the two documents, currently preserved in the National Archives of Hungary in Budapest, were not given sufficient attention by historians, especially in terms of information they comprise regarding to the medieval specifics of the city of Alba Iulia. Therefore, in addition to some aspects concerning the diplomatic practices of the urban chancery, the two investigated sources manage to register a series of particularities of the administration and governance of the city, several snapshots of local daily life, determined by the existing conflicts between some citizens, as well as several insights in the structuring of its urban society, especially regarding the origins of some inhabitants and their social and professional profiles. The study ends with an addendum in which the Latin texts of the two diplomatic sources are for the first time edited, being accompanied by their translation into Romanian and by the representation of the medieval seal of Alba Iulia, also described and analysed in this paper.

Calinic PETCU, *Începuturile mănăstirii Jitianu (județul Dolj / Les débuts du monastère Jitianu (département Dolj / The beginnings of the Jitianu monastery (Dolj county)*, p. 179-203

Potrivit dovezilor documentare, mănăstirea Jitianu a fost întemeiată la sfârșitul veacului al XVI-lea de popa Novac din Popova, la scurt timp după aceea fiind închinată mănăstirii Sf. Pavel de la Muntele Athos. Mănăstirea Jitianu nu poate fi considerată o ctitorie a boierilor Craiovești sau a stolnicului Jitian, de vreme ce existența ei nu este documentată la începutul secolului al XVI-lea. Omonimia dintre numele mănăstirii și cel al stolnicului Jitian este o pură coincidență. De asemenea, nu există dovezi consistente care să susțină ipoteza că mănăstirea Jitianu ar fi fost o ctitorie a boierilor Vâlcănești sau a boierilor Obedeni, cu atât mai mult cu cât pământul pe care a fost ridicată nu a aparținut niciodată vreuneia dintre aceste două familii. Drept urmare, se poate concluziona că mănăstirea Jitianu nu a fost o ctitorie boierească. Credem mai degrabă că popa Novac a beneficiat de susținerea materială a unor familii boierești din regiune, care au contribuit cu o parte din cheltuielile necesare pentru întemeierea și înzestrarea mănăstirii.

*

According to the extant documentary evidence, the monastery of Jitianu was founded at the end of the 16th century by the priest Novac from Popova. Shortly afterwards it was dedicated to the St. Paul's monastery from Mount Athos. Although some previous scholars tried to associate it to the Craiovești boyars or to the Jitian stolnic, such a connection is highly

unlikely, as the monastery is not documented for such an earlier period, as the beginning of the 16th century. The homonymy between the monastery's name and that of the Jitian stolnic seems to be merely a coincidence. Likewise, there are no sound arguments to consider the Jitianu monastery a foundation of the Vâlcănești boyars or one of the Obedeni boyars. The estate on which the monastery was situated was never owned by either of these two aristocratic families. Therefore, most probably, the Jitianu monastery was not part of any boyar foundation. More likely, the monastery was a foundation made by the priest Novac, supported by some aristocratic families from the region that contributed to the building and to the endowment the monastery.

Matei CAZACU, *Întrebuințarea limbii slavone (slave bisericești) la români și cauzele (posibile) ale abandonării ei / L'utilisation de la langue slavonne (slavonne ecclésiastique) chez les Roumains et les (possibles) causes de son abandon / The use of Church slavonic among Romanians and the (likely) reasons of its abandonment*, p. 205-219

Înlocuirea slavonei cu româna în liturghie și, în general, în cult, iar apoi în cultură, inclusiv adoptarea ei de cancelariile domnești ale Țării Românești și Moldovei, continuă să fie o problemă controversată. Limba slavonă, adoptată ca limbă sacră de români cândva între secolele X și XII, nu era înțeleasă de oamenii de rând și, probabil, nici de mulți dintre preoți. Situația era similară limbii latine folosite în Biserica Catolică. Cu toate acestea, cum s-a întâmplat și în spațiul apusean, mulți preoți foloseau predici în limba vernaculară, cărți de pietate de genul *Vieților sfinților* și imagini pioase – icoane și fresce – pentru a face înțeleasă dogma creștină. Inventarea tiparului și setea de lectură în limba maternă a elitelor nobiliare și burgheze a contribuit la traducerea și difuzarea textelor sacre în limba română în secolul al XVI-lea. Procesul a avut loc în același timp și în paralel cu Reforma și cu Contrareforma (Reforma catolică), fără însă să fie întru totul dependent de acestea.

*

The replacement of Church Slavonic and the adoption of the vernacular language by the Romanian Orthodox Church and later by the princely chancelleries of Wallachia and Moldavia is still a controversial question. The Slavonic, adopted by the Romanians in the Xth-XIIth centuries, was not understood by the common people and even by many priests, a situation similar to that of the Latin in the Catholic Church. Despite that, the priests (*pop*) used, as in the Western world, the sermons, the piety books (especially the *Lives of the saints*) and the images - especially the church paintings - to deliver the Christian doctrine. The invention of printing and the interest for reading in their maternal language of the bourgeois and noblemen contributed to the translation and diffusion of the sacred books in Romanian in the XVIth century, a process parallel and contemporary, but not totally dependent of the Reformation and the Counter (Catholic)-Reformation.

Liviu Marius ILIE, *Culoare și Simbol: subscrierea neautografă la începuturile cancelariei muntenești / Couleur et symbole : le monogramme au début de la chancellerie de la Valachie / Colour and symbol – subscriptio at the beginning of the Wallachian chancery*, p. 221-245

Subscrierea neautografă (monograma sau *subscriptio*) din documentele muntenești era scrisă cu cerneală neagră la începuturile cancelariei și cu cerneală roșie cu jumătate de veac mai târziu. Cel dintâi document slavon emis de Vladislav I și multe dintre hrisoavele lui

Mircea cel Bătrân aveau o monogramă în cerneală neagră. Abia spre sfârșitul domniei lui Mircea, cerneala roșie a început să o înlocuiască pe cea neagră în scrierea monogramei, pentru a se generaliza în vremea lui Mihail I și a succesorilor săi. Aceasta schimbare importantă i s-ar putea datora lui Mihail, un scrib al cancelariei Țării Românești, care a contribuit nu doar la folosirea cernelii roșii, ci și la includerea unor noi elemente cronologice în datarea documentelor.

La sfârșitul monogramei scribii obișnuiau să includă o cruce cursivă, care apărea și la începutul primelor documente slavone muntenești. Deși a fost ignorată și omisă vreme îndelungată de editorii documentelor medievale muntenești, această cruce poate fi întâlnită constant în primele decenii de activitate a cancelariei. Acest simbol de încheiere era reprezentat în moduri diferite de scribi, fiind probabil influențat de documentele bizantine. Crucea cursivă din subscripție nu se găsește în documentele bulgărești, în vreme ce cele sârbești o foloseau pentru documentele athonite. Este greu de spus cine anume a fost responsabil pentru adoptarea ei în cancelaria muntenească, dar influența ei ar trebui căutată printre personalitățile ecleziastice, precum Nicodim de la Tismana sau mitropoliții greci ai Țării Românești.

*

The *subscriptio* of the Wallachian documents was written with black ink at the beginning of the chancery, but with red ink nearly a half of a century later. The first Slavonic document issued by the voivode Vladislav I, as many of the subsequent charters from Mircea the Old, had a black subscription. Only towards the end of Mircea's reign the red ink began to replace the black one. The red subscription became regular during Mircea's successors, starting with his son, Michael I. This important change might have been influenced by Michael, a scribe in the medieval Wallachian chancery, who chose not only to make the subscription red, but also to add different auxiliary chronological elements to the dating of the charters. At the end of the *subscriptio* the scribes wrote a cursive cross, which can also be found right at the beginning of the charter in the first Slavonic Wallachian documents. Although, for a long-time, this cross was omitted by the editors of the medieval Wallachian documents, it was a constant presence in the first decades of the chancery. This ending symbol was represented in different manners by the scribes and was probably influenced by the Byzantine practices. The cursive cross from *subscriptio* was not used in Bulgarian charters, while the Serbian ones included it only for the Mount Athos charters. Although it is rather difficult to identify who was responsible for adopting the usage of this cursive cross in the chancery, one might consider the influential clerics actives in Wallachia, such as Nikodimos from Tismana or the Greek metropolitans.

Liviu CÎMPEANU, *Volo pacem per tres annos. O nouă ediție a tratatului dintre Mehmed al II-lea și Iancu de Hunedoara (Adrianopol, 20 nov. 1451) / Volo pacem per tres annos. Une nouvelle édition du traité entre le sultan Mehmed II et Iancu d'Hunedoara (Andrinople, 20 novembre 1451) / Volo pacem per tres annos. A new edition of the treaty between Mehmed II and John Hunyadi (Adrianople, november 20, 1451), p. 247-272*

După Campania cea Lungă (1443-1444), cruciada de la Varna (1444) și cruciada de la Kossovopolje (1448), atât forțele regatului Ungariei, cât și cele ale Imperiului Otoman erau secătuite. În scurt timp luptele pentru tron au izbucnit în ambele state, odată cu contestarea urcării pe tron a lui Ladislau Postumul și, respectiv, a lui Mehmed al II-lea. Ambițiosul tânăr sultan otoman plănuise cucerirea Constantinopolului și, pentru a o îndeplini, avea nevoie de pace la frontiera ungaro-otomană. Armistițiul încheiat pe trei ani între sultanul Mehmed și

Iancu de Hunedoara, guvernatorul Ungariei, a fost negociat de despotul sârb Gheorghe Brankovici. Tratatul de pace încheiat la Adrianopol, la 20 noiembrie 1451, includea de asemenea republica maritimă a Ragusei, regatul Bosniei, despotatul sârb și voievodatul Țării Românești. În pofida unor ciocniri militare din Balcani, armistițiul ungaro-otoman a rămas în vigoare pe aproape întreaga durată a perioadei negociate. În răstimpul acesta, atât Iancu de Hunedoara, cât și Mehmed al II-lea, și-au adunat forțele în vederea unei înfruntări finale, decisive, care a avut loc la Belgrad în vara anului 1456. Tratatul de la Adrianopol din 1451 constituie o adevărată radiografie a Europei de sud-est, în ajunul căderii Constantinopolului. În același timp, reprezintă una dintre principalele surse documentare cu privire la cariera lui Iancu de Hunedoara. Textul tratatului a fost editat pentru prima oară de Nicolae Iorga, în urmă cu 120 de ani, fiind reluat apoi în *Documenta Romaniae Historica*, seria *D. Relații între Țările Române*, vol. I (1222-1456). Această sursă importantă nu s-a bucurat niciodată de o analiză amănunțită, fiind editat alături de alte sute de documente medievale. În urma obținerii unei copii digitale de înaltă rezoluție, în format TIF, a singurei versiuni cunoscute a tratatului, păstrată în codicele cu cota BSB Clm 19542, de la *Bayerische Staatsbibliothek*, am pregătit o nouă ediție critică, însoțită de o traducere în română și de un comentariu istoric extins.

*

After the Long Campaign (1443-1444), the Crusade of Varna (1444) and the Crusade at Kossovopolje, both Hungary and the Ottoman Empire were exhausted. Moreover, already by 1451 dynastic struggles ensued in both realms, as the ascensions of both Ladislaus the Posthumous and Mehmed II were contested. The latter was as an ambitious young sultan that planned for the conquest of Constantinople and, in order to achieve his goal, needed peace at the Hungarian-Ottoman border. The three-year truce concluded between Sultan Mehmed II and John Hunyadi, as lord governor of Hungary, was negotiated by Despot George Branković of Serbia. The peace treaty, issued by the sultan in Adrianople, on the 20th of November 1451, also comprised the maritime Republic of Ragusa, the Kingdom of Bosnia, the Serbian Despotate and the Voivodeship of Wallachia. Despite some military skirmishes in the Balkans, the Hungarian-Ottoman truce remained valid for almost the entire period settled by the treaty. Meanwhile, both John Hunyadi and Mehmed II gathered their forces for a final and decisive battle, which occurred at Belgrade, in the summer of 1456. Thus, the 1451 Treaty of Adrianople provides a genuine „radiography” of south-eastern Europe in the eve of the Ottoman conquest of Constantinople. In addition, it represents one of the main documentary sources on the career of John Hunyadi. The text was published for the first time 120 years ago, by Nicolae Iorga, whose edition was later included in *Documenta Romaniae Historica*, series *D. Relations between the Romanian Principalities (1222-1456)*. This important source was edited along with hundreds of medieval documents, without any comments or historical explanations. This study includes a new, critical edition of the 1451 Treaty of Adrianople, supplemented by an extensive historical commentary of the text, based on a high resolution digital copy of the sole extant version, preserved in the miscellanea manuscript BSB Clm 19542, at the *Bayerische Staatsbibliothek* in Munich.

Maria Magdalena SZÉKELY, În căutarea „dinților de pește” / À la recherche des « dents de poisson » / In search of „fish teeth”, p. 273-288

Încă din secolul al XVI-lea, sursele moldovenești consemnează o marfă cu o denumire neobișnuită, de obicei importată de la Moscova, și care era trimisă în mod regulat la Înalta Poartă drept peșcheș: „dinții de pește”. În încercarea de a identifica această marfă ciudată, cercetătorii au propus până acum mai multe ipoteze: fildeș, carapace de țestoasă,

colți de morskă sau dinți de pește-spadă. Pe de altă parte, termenii folosiți pentru desemnarea mărfii în sursele rusești, dar și în cele orientale sau chineze, s-ar putea referi deopotrivă la colți de morskă sau la fildeșul de narval. La vremea aceea, dintele de narval era confundat cu „cornul de unicorn” – un fel de panaceu universal, care avea capacitatea de a detecta și de a neutraliza orice otravă, de a purifica apa, de a vindeca multe boli, atribuindu-se și proprietăți afrodisiace. „Cornul de unicorn” era, de asemenea, un semn al puterii și un obiect de prestigiu, pe care toți suveranii trebuiau să-l posede. Autoarea studiului reunește toate sursele disponibile și analizează diferitele piste propuse pentru a vedea care dintre ipoteze este cea mai plauzibilă. În final, folosindu-se de informațiile oferite de mai multe categorii de surse, dar și de analogii, concluzionează că „dinții de pește” trebuie identificați doar cu colții de morskă.

*

Depuis le XVIe siècle, les sources historiques moldaves enregistrent une marchandise au nom bizarre, généralement importée de Moscou et qui était régulièrement envoyée à la Sublime Porte en tant que présents (*peşkeş*) : les « dents de poisson ». En essayant d'identifier cette marchandise inhabituelle, les chercheurs ont proposé, jusqu'à présent, plusieurs hypothèses : ivoire, carapaces de tortues, crocs de morse ou dent d'espadon. D'autre part, les termes utilisés pour définir le produit dans les sources russes, mais aussi orientales et chinoises, pourraient désigner à la fois l'ivoire de morse et de narval. À l'époque, la dent de narval était confondue avec la « corne de licorne » – une sorte de panacée universelle, qui avait la capacité de détecter et de neutraliser tout poison, de purifier l'eau, de guérir de nombreuses maladies et d'avoir des propriétés aphrodisiaques. La « corne de licorne » était aussi une marque de pouvoir et un objet de prestige, que tous les souverains devaient posséder. L'auteur de cet article rassemble et analyse toutes les pistes pour voir laquelle des hypothèses est la plus plausible. Enfin, à l'aide des informations offertes par plusieurs catégories de sources, mais aussi par les analogies, on peut conclure que les « dents de poisson » doivent être identifiées seulement aux crocs de morse.

Livia MAGINA, *Elemente de viață materială într-un castel de la frontiera de vest a Transilvaniei: Aghiereșu la mijlocul secolului al XVII-lea / Éléments de la vie matérielle dans un château de la frontière de l'Ouest de la Transylvanie: Arghiereșu au milieu du XVIIe siècle / Material life in a castle on the western border of Transylvania: Aghiereșu in the middle of the seventeenth century*, p. 289-307

Precum numeroase alte castele transilvănene, Arghiereșu din județul Cluj (Kolozs) a fost ridicat în a doua jumătate a veacului al XV-lea. În Renaștere, castelele transilvănene și-au pierdut funcția inițială de fortificație devenind până la sfârșitul veacului al XVI-lea reședințe nobiliare. Odată însă cu fluctuația frontierei ungaro-otomane din secolul al XVII-lea, castelele nobiliare precum Valcău, Gilău sau Arghiereșu au ajuns sub directa amenințare otomană. Două inventare păstrate ale castelului Arghiereșu, cel dintâi din 1644, editat acum pentru prima dată, iar cel de-al doilea din 1699, publicat cu mai bine de o jumătate de veac în urmă, ne îngăduie să reconstituim evoluția sa arhitectonică și rolul său de reședință nobiliară în Principatul Transilvaniei pe parcursul modernității timpurii. Articolul de față explorează istoria castelului și a familiei nobiliare Csáky, aflat în stăpânirea acestuia din 1594 până spre mijlocul veacului al XVII-lea. În anexa documentară a articolului este editat inventarul bunurilor din castelul de la Arghiereșu realizat la finalul anului 1644 de reprezentanții conventului de la Cluj-Mănăstur. Cu puțină vreme înainte, castelul trecuse din stăpânirea familiei Csáky în cea a comitelui Gabriel Illésházy, ale cărui bunuri erau inventariate de fisc.

Inventarul castelului din 1644 este unul deosebit de amănunțit, cuprinzând descrierea fiecărei camere și a mobilierul acesteia.

*

As many other Transylvanian castles, Aghireșu from the county of Cluj (Kolozs) was built in the second half of the 16th century. During the Renaissance, the Transylvanian castles lost their initial function, as fortifications, and, by the end of the 17th century, they became noble residences. As the Hungarian-Ottoman frontier fluctuated during the 17th century, noble castles, such as Valcău, Gilău or Arghierșu came to be under direct Ottoman threat. Two extant inventories of the Aghireșu castle, the first from 1644 and the second from 1699, provide us with an insight into the architectural changes of the castle and into his role as noble residence in early modern Principality of Transylvania. The present study investigates the history of the castle and that of the noble family Csáky. The 1699 inventory was published half a century ago, but the earlier one, from 1644, is now edited for the first time. The 1644 inventory, published in the appendix of this article, was made by the deputies of the Cluj convent. Shortly before the castle had changed hands from the Csáky family to the count Gabriel Illésházy, whose possessions were investigated by the Transylvanian treasury. The 1644 inventory was meticulously made, as it describes every room of the castle and the furniture it contained.

Andrei PIPPIDI, *Alexandru Ciorănescu*, p. 309-312

Inspirate de autobiografia lui Alexandru Ciorănescu publicată recent de Mircea Anghelescu (București, Spandugino, 2019), aceste câteva rânduri schițează un portret al eminentului istoric și filolog român care și-a petrecut cea mai mare parte a vieții în exil. Amintirile lui Alexandru Ciorănescu reînvie o serie de întâlniri cu locuri (Veneția, Paris, Simancas), cu idei și cu oamenii (în primul rând cu N. Iorga, profesorul și protectorul lui Ciorănescu).

*

Inspired by Alexandru Ciorănescu's autobiography recently published by Mircea Anghelescu (Bucharest, Spandugino, 2019), these few lines sketch a portrait of the eminent Romanian historian and philologist that spent most of his life in exile. Alexandru Ciorănescu's memories revive a series of encounters with places (Venice, Paris, Simancas), with ideas and with people (first and foremost N. Iorga, Ciorănescu's professor and protector).